

Emevilerden Abbasilere Yönetim Anlayışı ve Yönetimin Unsurlarında Dönüşüm: Ahdü Mervan, Nasihatü'l Mülûk ve Ahkâmûs Sultaniye Eserleri Üzerinden Bir Karşılaştırma

Seda Eke¹, Hamza Ateş²

¹ Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, İstanbul, Türkiye
sedayukseoglu93@gmail.com

² Sorumlu Yazar
(Correspondent Author)
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, İstanbul, Türkiye.
ates.hamza@gmail.com

Jel Codes (Jel Kodları)
H11, N45, P48, Z18

Gönderilme (Recieved)
19.11.2024

Kabul (Accepted)
30.05.2025

Öz

Literatürde yönetimin tarihsel boyutu Batı temelli gelişim göstermiş Doğu toplumları bu bağlamda ihmal edilmiştir. İlk İslam toplumlarının erken sayılabilecek bir dönemde devlet ve teşkilatlanma çabası içine girmiş oldukları göz önünde bulundurulduğunda bu toplumların bıraktığı yönetsel miras, yönetimin doğu toplumunun tarihsel kodları üzerinden yorumlanmasına izin vermektedir. Siyasetnamelerse yalnızca ideal olanı tasavvur etmenin ötesine geçerek ait oldukları döneme ait yönetim anlayışını, yönetsel pratik ve gerçekliklerini yansıtmaktadır. Bu metin Emevilerden Abbasilere yönetim anlayışı ve yönetimin unsurlarındaki temel dönüşümleri siyasetnameler üzerinden okumayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın konusunu Doğu'nun Hükümdarı, Kitabü'l Nâsihatü'l Mülûk ve el-Ahkâmûs Sultaniye isimli siyasetnameler aracılığıyla Emevilerden Abbasilere yönetim anlayışı ve unsurlarının karşılaştırılması oluşturmaktadır. Emevilerden Abbasilere yönetimde yaşanan bu dönüşümü izlemek amacıyla bahsi geçen siyasetnameler incelenmiştir. Eserlerin ideal olanı yansıtmaktan ziyade ait oldukları dönemin yönetim anlayışını ve pratiklerini yansıttığı, dolayısıyla, yönetim anlayışındaki değişimi incelemek için elverişli ve etkin araçlar olduğu görülmüştür. Bu eserler aracılığıyla yönetim anlayışı ve unsurlarındaki dönüşümün çeşitli boyutlarda değerlendirilebileceği sonucuna varılmıştır. Çalışmanın, siyasetnamelerden yönetim literatürü kapsamında yararlanılmasını ve yönetimin doğu toplumlarının tarihsel gerçekliği üzerinden okunmasını teşvik edeceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyasetname, Yönetim, Emeviler, Abbasiler, Abdülhamid el-Kâtip, Mâverdi

Transformation in the Understanding of Governance and Its Elements from the Umayyads to the Abbasids: A Comparison Through the Works of Ahdü Mervan, Nasihatü'l Mülûk and Ahkâmûs Sultaniye

Abstract

In the literature, the historical dimension of governance has predominantly been developed from a Western perspective, with Eastern societies often neglected in this regard. Considering that early Islamic societies made significant efforts towards state-building and organization at a relatively early stage, the administrative legacy left by these societies allows for the interpretation of governance through the historical codes of Eastern societies. Political treatises, or *siyasetnames*, go beyond merely imagining the ideal; they reflect the governance understanding, administrative practices, and realities of their respective periods. This study aims to explore the fundamental transformations in governance and its components from the Umayyads to the Abbasids through the analysis of political treatises. In this context, the main focus of the study is the comparison of governance concepts and components between the Umayyads and the Abbasids through the *Doğu'nun Hükümdarı* (The Ruler of the East), *Kitabü'l Nâsihatü'l Mülûk* (The Book of Counsel for Kings), and *el-Ahkâmûs Sultaniye* (The Rules of Sovereignty). By examining these treatises, it is evident that they not only reflect the governance practices of their time but also serve as effective tools for studying shifts in governance concepts. This study concludes that the transformation in governance and its components can be evaluated from multiple dimensions. It is believed that the study will encourage the use of political treatises in governance literature and promote the reading of governance through the historical reality of Eastern societies.

Keywords: Politics, Administration, Umayyads, Abbasids, Abdülhamid el-Kâtip, Mâverdi

1. Giriş

Devlet kavramı ortaya çıktığı toplumun inanç ve ahlak anlayışı, tecrübeleri, siyasi, ekonomik ve toplumsal koşulları tarafından şekillendirilmekte, bu sebeple çeşitli tanımlarla karşı karşıya kalmaktadır. Platon'a göre "birlikte yaşamının bir sonucu" olan devlet; Hobbes'a göre barış, güvenlik, adalet gibi ilkelerin toplumda egemen olması amacıyla "yasa çıkarıcı", Locke için "toplum sözleşmesinin bir sonucudur". Orta Çağ İslam düşünürlerinden İbn Haldun'a göre devlet "toplu yaşamının bir sonucu olarak bireylerin haklarını birbirinden koruyan caydırıcı bir güç" olarak tanımlanır. Devlet gibi iktidar, iktidara ait güç ve otoritenin ne olduğu ya da ne olmadığı; nasıl kullanılması gerektiği; meşruiyetinin kaynağı ve sınırlılıkları; iktidara itaatın gerekliliği gibi konularda benzer koşullardan etkilenecek farklı tanımlamalara maruz kalmıştır. Bu tartışmaların çıktısı ise toplumun yönetilmesine ilişkin süreçlerin nasıl, hangi değer ve ilkeler bütünü doğrultusunda şekilleneceğini, yönetsel yapı ve mekanizmaların nasıl ve hangi sınırlar etrafında işleyeceği üzerinde etkili olmuş ve olmaya devam etmektedir.

Siyasetnameler ise geçmişten bugüne özellikle yönetim pratiği ve siyaset düşüncesi başta olmak üzere içerisinde bulunduğu toplumun genel özelliklerini yansıtan önemli bir araç olmakla beraber dönemin üst düzey bürokratlarına ve veliahtlarına yönetsel, dini ve ahlaki tavsiyelerde bulunmuşlardır. Ancak, İslam toplumunda geçmişten bugüne çok sayıda siyasetname yazılmış olmasına rağmen (Drechsler, 2014, s. 125)'in de vurguladığı gibi yönetimin tarihsel derinliği Anglo-Amerikan ve Batı kaynakları öncelenecek hazırlanmakta dolayısıyla yönetimin doğu toplumunun tarihsel kodları üzerinden yorumlanması da güçleşmektedir. Halbuki, ilk İslam toplumlarına baktığımızda erken sayılabilecek bir dönemde Müslümanların Mekke'den Medine'ye göç ederek devletleşme, teşkilatlanma ve devleti hukuki boyutta ele alma gibi faaliyetler içerisine girmesi; İslamiyet'in temel kaynaklarının Hz. Muhammed'den sonra devlet yönetimini kimin devralacağına dair ifadeler barındırmaması, İslam devletinin başarılı fetihler sonucunda genişleyen topraklarını mevcut sistemle idare etmede yetersiz kalması bu toplumların devlet, iktidar ve iktidarın nitelikleri, toplumun sevk ve idaresi, kamusal hizmetlerin sağlanması gibi hususlar üzerinde yoğunlaşan çalışmalar yapmasına yol açmıştır. İslamiyet'in başlıca öğütleri arasında yer alan güzel ahlak, liyakat ve adalet gibi kavramların da günümüzde hala yönetsel süreçleri etkileyen unsurlar arasındadır.

Emeviler ve Abbasiler de İslam toplumlarının ilk örnekleri arasında yer almakla beraber yönetim geleneğini yansıtan siyasetname türü eserlere sahiptir. İslam dünyasının dört halifeden sonra idaresini devralan Emeviler yönetimi altındaki İslam devletinde yaşamış, hanedanlığın çöküş ve yıkılış aşamalarına bizzat tanıklık etmiş Abdülhamid el-Kâtib'in kaleme aldığı *Ahdü Mervan* (Doğu'nun Hükümdarı) isimli eser bu bağlamda ele alınabilir. Doğu'nun Hükümdarı, İslamiyet'in kabulü sonrasında Müslüman bir toplum içerisinde ortaya çıkan ilk özgün siyasetname örneği olması ve içerik olarak kendisinden sonra gelecek neredeyse siyasetnameleri şekillendirmiş olması sebebiyle öne çıkmaktadır. Abbasi hilafetinin siyasi otoritesini kaybederek sadece dini bir lider olarak fonksiyonlarını yürüttüğü bir dönemde Ebu'l Hasan el-Mâverdi'nin kaleme aldığı şekil ve içerik bakımından tam bir siyasetname örneği olan *Kitabü'l Nâsihatü'l Mülûk* (Siyaset Sanatı) ve İslam kurumlarını hukuki açıdan tartıştığı El-Ahkâmü's Sultaniye çalışmada incelenecek diğer eserlerdir.

Bu makalede savunulan temel tez, İslam dünyasında Emevîler döneminde hâkim olan soy temelli meşruiyet anlayışı, merkeziyetçi otorite yapısı ve istikrar öncelikli yönetim anlayışının; Abbâsîler dönemine gelindiğinde, daha kurumsallaşmış, meşverete dayalı ve ahlaki ilkelerle temellendirilmiş bir yönetime evrilmiş olduğudur. Bu dönüşüm, dönemin önde gelen siyasetname türü eserlerinde açık biçimde izlenebilmektedir. Özellikle Ahdü Mervân, Nasîhatü'l-Mülûk ve Ahkâmü's-Sultâniyye, bu değişimi yansıtan başlıca metinler arasında yer almaktadır. Bu eserlerde yönetime dair ilkeler olarak dini referanslar, liyakat, adalet ve kamu yararı gibi kavramların giderek daha belirgin hâle geldiği görülmektedir.

Siyasetnameler, hem İslam öncesi Doğu toplumlarında hem de Batı düşünce geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Dini, siyasi, idari, ahlaki, sosyolojik ve tarihsel unsurları içermeleri dolayısıyla çok disiplinli eserler olarak kabul edilmektedir. Günümüze kadar siyasetnameler çeşitli açılardan incelenmiş olsa da, bu

metinlerin kamu yönetimi disiplini açısından değerlendirildiği çalışmalar oldukça sınırlıdır. Emevîler ve Abbasîler, İslam siyasal tarihinin ilk büyük devletleri olarak yalnızca siyasi yapılarıyla değil, aynı zamanda yönetim düşüncesini yansıtan siyasetname türü eserlerle de dikkat çekerler. Bu bağlamda, Emevî hanedanlığının çöküş sürecine bizzat tanıklık eden Abdülhamid el-Kâtib'in kaleme aldığı Ahdü Mervân adlı eseri, İslam sonrası dönemde Müslüman bir toplumda yazılmış ilk özgün siyasetnamelerden biri olması ve sonraki siyasetname literatürünü derinden etkilemesi açısından önemli bir örnektir.

Abbasîler dönemine gelindiğinde ise, siyasi otoritesini büyük ölçüde kaybetmiş ancak dini meşruiyetini sürdüren halifelik yapısı içinde, Ebu'l Hasan el-Mâverdi'nin yazdığı Nasîhatu'l-Mülûk ve el-Ahkâmü's-Sultâniyye gibi eserler öne çıkmaktadır. Bu metinler yalnızca ideal yönetimi tarif etmekle kalmaz, mevcut yönetim yapısını iyileştirme ve meşru zemine oturtma çabası da güderler. Dolayısıyla, bu eserler Emevîlerden Abbasîlere geçiş sürecinde yönetim anlayışındaki değişimi tespit etmek ve yorumlamak açısından zengin bir kaynak sunar. Bu çalışmada, Ahdü Mervân, Nasîhatu'l-Mülûk ve el-Ahkâmü's-Sultâniyye adlı metinler çerçevesinde Emevî ve Abbasî yönetim düşünceleri karşılaştırmalı olarak analiz edilecektir. Araştırmada literatür taraması ve içerik analizi yöntemlerinden faydalanılmış olup, siyasetnameler aracılığıyla yönetim düşüncesinin Doğu toplumlarının tarihsel kodları bağlamında yeniden okunması hedeflenmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın siyasetnamelerin kamu yönetimi disipliniyle buluşturulmasına katkı sunması beklenmektedir.

2. Siyasetname Kavramı

Arapça'dan dilimize geçen *siyaset*, “bir nesneyi dikkatle gözetmek” anlamına gelmektedir (Levend, 1962, s. 167). Nizamülmülk bu kavramı “hayvanı (özellikle de atı) tımar ve terbiye etmek, bakmak”; “idare etmek”; “tedbirli olmak”; “düzenlemek” gibi farklı şekillerde kullanmıştır (Nizamülmülk, 2009, s. 14). Türk Dil Kurumu (TDK) ise *siyaset* kavramını “Devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış” şeklinde tanımlamaktadır (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2125).

Bu tanımlamalara ek olarak, geçmişten bugüne siyasetle ilgili uygulamalar *siyasiyât* (siyasi); siyasi işlerle uğraşanlar *siyasiyyûn*; padişahlara, vezirlere ve devletin üst kademelerinde yer alan bürokratlara tavsiye ve öneriler vermek amacıyla yazılan eserler ise *siyasetname* şeklinde anılmıştır (Ünal & Uysal, 2018). Siyasetnamelerin tarihte zaman zaman el-Ahkâmü's-sultaniyye (Saltanatın İlkeleri), es-Siyasetü's-şeriyye (Şer'i Siyaset), Nasihatü'l-Mülûk (Meliklere Nasihatler), Umdetü'l-mülûk, Tuhfetül-mülûk, Zahiretü'l-mülûk, Enisü'l-mülûk, Kitabu's-siyase ve Rumuzu'l-kenz olarak da adlandırıldığını görmekteyiz (Canatan, 2014).

Siyaset teorisinden ziyade siyaset pratiğiyle ilgilenen siyasetnameler dönemin üst düzey yöneticilerine özellikle de padişah ve vezirlere yol göstermek, nasihat etmek ve onları uyarmak amacıyla yazılan ve bu sebeple didaktik bir dilin hakim olduğu eserlerdir. İdari düzeni korumayı, idarenin işleyişini ve halkın yönetimden memnuniyetini arttırmayı ve yöneticinin meşruiyetini sağlamlaştırmayı hedefleyen siyasetnamelerin ağırlıklı olarak; hükümdarın meşruiyet kaynağı, halkın hükümdara emanet olduğu anlayışı (vadi'atullah); adalet ve cömertliğin, hükümdarların, vezirlerin ve diğer devlet adamlarının sahip olması gereken meziyetler ve huylar; hükümdarların uzak durması gereken haller; devlet işlerinde gizlilik esası; bürokratların rüşvet ve yolsuzluktan kaçınmaları; halk-hükümet ilişkileri; devlet sınırlarının korunması; hükümdara yardımcı olan makam ve mevkilerin belirlenmesi; istişare ve liyakatin önemi; hazinenin yönetimi; halktan haberdar olmak; hükümdar ve yardımcıları arasındaki ilişkinin düzenlenmesi; hizmet sağlayıcılar ve halk, diplomasi; düşmana karşı verilecek ceza ve hükümler; memurluk şartları ve görevleri; şeriata uymak, yasa ve töreye uygun davranmak; idarede denetim ve kontrol; saray prosedürleri; devlet idaresinde temel esaslar ve devletin çöküşüne sebep olan hal ve faaliyetleri gibi konulara ağırlık verdiği görülmektedir (Ateş & Dağ, 2016, s. 1). Ayrıca, siyasetnamelerin ahlaki bir temel üzerine inşa edilmiş olması ve ahlakın kaynağının da din olması sebebiyle Allah'ın sıfatları, ahiret inancı, inancın şartları, cennet ve cehennem, dünyanın geçiciliği ve ahiretin kalıcılığı, dünyaya rağbet etmeme gibi temaların siyasetnamelerde sıklıkla işlendiği görülmektedir (Adalıoğlu, 2004, s. 249).

Siyasetnamelerin içerikleri belirlenen amaçlara ulaşmak için birer araç olarak kullanılmıştır. Bu sebeple, siyasetnamelerin amaçlar doğrultusunda içeriklerinin de şekillendiği görülmektedir. Genel ekseriyetle şekilsel ve yapısal olarak benzerlik gösteren siyasetnamelerin içeriklerinin “muhatapları, yazarları ve yazıldığı dönem” gibi faktörler bakımından farklılaştığı söylenebilir. Hükümdarlara öğüt vermek amacıyla kaleme alınan siyasetnamelerde hükümdarın sahip olması gereken özellikler, saltanatın meşruiyeti için gereklilikler, çağın şartlarına uygun yargı ve idare sisteminin gereksinimleri gibi konular vurgulanırken; veliahtlara, vezirlere ve diğer üst düzey kamu yöneticilerine yol göstermek amacıyla yazılanlar genel itibarıyla “sultan, vezir ve diğer üst düzey bürokratların görevleri”, “devletin bekası için yapılması gerekenler” ve “padişaha itaat etmenin önemi” gibi konuları işlemektedir (Eke, 2023, s. 15-16).

Ömer Dinçer’in (2018, s. 63-64) kırk beş siyasetname üzerinde gerçekleştirdiği çalışma incelendiğinde eserlerin yaklaşık %60’ının din bilginleri, %20’sinin vezir ve vali gibi tecrübeli üst düzey bürokratlar tarafından yazıldığı görülmektedir. Ayrıca, eserlerin bir kısmının doğrudan hükümdarlar tarafından, bir kısmının ise hükümdarın gözüne girerek görev talep etme ya da görevden muaf tutulmak amacıyla güden kaleme alındığı belirlenmiştir. Din bilginleri tarafından yazılan eserlerde, yazarın manevi sorumluluğunu yerine getirme duygusunun hakim olduğu görülürken hükümdarlar ve üst düzey bürokratlar tarafından kaleme alınan siyasetnamelerin, kendilerinden sonra göreve gelecek olanlara tecrübelerini aktarmayı amaçladığı ve eser içeriklerinin bu doğrultuda şekillendiği görülmüştür. Tasavvufi ekolden gelen yazarlar ise siyasetnamelerde pratiğe dönük tavsiyeler vermekten ziyade ideal devleti tanımlamaya çalışmışlardır. Devletin kuruluş döneminde kaleme alınan eserler, devleti teorik bir bağlamda inceleyerek hükümdarların davranışlarını iyileştirmeye yönelik dini ve ahlaki öğretileri vurgularken, gerileme döneminde yazılan siyasetnameler genellikle toplum ve yönetimdeki eksikliklere odaklanmıştır. İdarede yapısal reform niteliği taşıyan ‘islahatname’ türünün gerileme dönemlerinde önem kazanması bu duruma örnek gösterilebilir (Dinçer, 2018, s. 17).

Görüldüğü üzere siyasetnamelerin içerikleri pek çok unsur tarafından şekillendirilmektedir. Bu durum, eserlerin yazıldıkları döneme dair toplumsal ve yönetsel niteliklikleri, sorunları, mevcut gelenek ve görenekleri doğrudan ya da dolaylı bir biçimde yansıtmalarına yol açmıştır. Bu sebeple, siyasetnameler incelenirken içindeki bulundukları siyasi, yönetsel ve toplumsal gerçeklikle beraber değerlendirilmelidir. Çalışmanın devamında inceleyeceğimiz her üç eser, içerik taramasının yanında tarihi yönetsel ve siyasi gerçeklik kapsamında değerlendirilerek desteklenecektir.

3. “Doğu’nun Hükümdarı” (Ahdü Mervan) ve Yönetim

Tam adı “Ahdü Mervan ile İbnihi Ubeydillah” veya “Risaletü Abdülhamid el-Katib fi Nasihati Veliyyilahl” olan Ahdü Mervan, Abdülhamid el-Katib tarafından kaleme alınmıştır. Eser, Türkçe’ye “Doğu’nun Hükümdarı” başlığıyla çevrilmiştir. Abdülhamid el-Katib’in, Azerbaycan valiliğinden itibaren Emeviler’in on dördüncü ve son hükümdarı Mervân’ı (ö.750) tanıdığı, Mervân’ın halifelik görevi esnasında da (126/744) onunla irtibatla olduğu bilinmektedir. Şam’a gelerek sarayın inşa reisliğine kadar yükselen Abdülhamid el-Kâtib, Mervân’a olan sadakatini vefat ettiği 26 Zilhicce 132 (5 Ağustos 750) tarihine dek devam ettirmiştir (El-Katib, 2017, s. 36-37).

Bürokratinin yanında edebi kişiliğiyle de ön plana çıkan Abdülhamid, klasik risale türünü yeniden yorumlayarak “*Arap risale sanatının kurucusu*” unvanını almıştır (Ergin, 1988, s. 225). Onun, günümüze dek ulaşabilen en meşhur risalelerinden biri devlet kademelerinde görev yapan kâtiplere yol göstermek amacıyla kaleme aldığı Risâleilâ’l-Kuttâb, bu alanda yazılan ilk eser olarak kabul edilmektedir (Bulut, 2007, s. 253). Ancak, Abdülhamid El-Katib’in günümüze dek ulaşan risâleleri arasında muhtemelen en dikkat çekici olanı Mervân b. Muhammed b. Mervân’ın ağzından oğlu ve veliahtı olan Abdullah’a yazdığı ve Türkçeye Doğu’nun Hükümdarı olarak çevrilen Ahdü Mervân’dır (746/129). Risale şekilsel olarak siyasetname türünün özelliklerini taşımamaktaysa da, içerik bakımından savaş sanatına, devlet ve yöneticiliğe dair çok sayıda tavsiye yer vermektedir. Eser, “Arap edebiyatında siyasetname geleneğinin ilk özgün klasığı” olarak nitelendirilmektedir (El-Katib, 2017, s. 38-39).

Aşağıda Doğu'nun Hükümdarı, Emevi yönetim geleneği bağlamında incelenecektir. Ancak, daha önce de bahsedildiği üzere siyasetnameler, yazıldıkları dönemin siyasi, yönetsel ve toplumsal gerçekliği kapsamında incelenmelidir. Bu sebeple, ilk olarak dönemin siyasi konjonktürü ayrı bir başlık altında incelenecektir. Sonrasında ise eser, yönetim kapsamında incelenmekle beraber kendi çağının yönetim pratikleriyle uyumluluğu değerlendirilecektir.

3.1. Siyasi Konjonktür

Ahdü Mervan, halifelik görevinden önce Ermenistan ve Azerbaycan valiliği yapan Emevilerin son hükümdarı Mervan b. Muhammed'in halifeliği döneminde yazılmıştır. Devletin çöküş döneminde halifelik sorumluluğunu devralması sebebiyle bireysel yeteneklerini sergileyecek zamanı bulamamış olan Mervan'ın beş senelik iktidarı kabileler arası anlaşmazlıklar; Haricîler'in ve Hz. Ali taraftarlarının isyanları (Watt, 1981, s. 24); iktidarı ele geçirmek için uğraşan hanedan mensuplarının faaliyetleri ve II. Mervan'ın otoritesini tanımayı reddeden valilerin varlığı gibi çok sayıda karışıklığa sahne olmuş, tüm bunlar Emevi hanedanlığının hakimiyet ve otoritesini zayıflatarak İslam dünyasının liderliğini kaybetmesine yol açmıştır (Aycan, 1999, s. 153; Watt, 1981). Abdülhamid el-Kâtib dönemin kriz ortamını şu şekilde özetler: *“Fitne denizinin karanlıklarında, cehalet bataklıklarında, ölümün kahredici çukurlarında debelenip duran, ne boyunduruk tanıyan, ne sözden anlayan Allahsız kitapsız göçebelerle baş edebilesin diye! Yeryüzünde fitne çıkararak İslam'ın kutsallığına saldıran, bu da yetmezmiş gibi Allah'a karşı nankörlük yaparak, bilgisizce vatandaşların kanlarını helal sayan çapulcuları dizginleyesin diye!”* (El-Katib, 2017, s. 43). Bu doğrultuda, eserin yazıldığı dönemde siyasi düzenin bulunmadığı; eserin ise tüm bu şartlar altında geleceğin hükümdarı için bir yol haritası çizmek amacıyla oluşturulduğu açık bir şekilde görülebilir.

İslam dünyasında yaşanan bu kriz ortamı, Mervan dönemine özgü olmaktan ziyade Emevi hakimiyetinin varlık gösterdiği dönemlerin neredeyse hepsinin ortak bir özelliğidir. Kerbelâ Olayı (60/680), Harre Savaşı (63/683) ve Mekke şehrinin Suriyeli askerler tarafından saldırıya uğraması (64/684) gibi çok sayıda Müslümanın ölümüne yol açan olaylar Emevilerin İslam dünyasına hakim olduğu süreçte yaşanmış; kabileler arası mücadeleler, çok sayıda halifenin biat edilmeme tehlikesiyle karşı karşıya kalması ve Hâricî isyanları Emevi hakimiyetinin her döneminde ortak bir problem olarak ortaya çıkmış ve devletin çöküşüne dek devam etmiştir (Brockelmann, 1992, s. 61-62; Rosenthal, 1996, s. 57-86).

Emeviler döneminin ilk Müslümanların yaşadığı siyasi tecrübelerde derinden etkilemiştir. Dört halifeden Ömer, Osman ve Ali'nin şehit edilmeleri; Hz. Osman'ın sorgulanabilir ve hesap verebilir halifelik anlayışı neticesinde çevrenin merkeze başkaldırısı, etrafındaki kişilerin fikir ve görüşleriyle Hz. Ali'ye aşırı müdahalede bulunmaları ve onun başarılarını engellemeleri, karar alma süreçlerine savaşçı bedevi Arapların müdahaleleri Emevi hakimiyetinden önce Müslüman toplumda huzur ve istikrarı sekteye uğratıp, çok sayıda Müslüman'ın ölümüne yol açmıştır (Brockelmann, 1992, s. 51-57). Tüm bunlar göz önüne alındığında konumlarından ötürü kendilerini tehdit altında hisseden Emevilerin yönetim süreçlerinde toplumsal düzen ve istikrarı, halifelik makamını önceleyen politikaları benimseme eğilimi göstermelerinin doğal olduğu düşünülebilir.

3.2. Doğu'nun Hükümdarı'nda Yönetim Anlayışı ve Yönetimin Unsurları

Doğu'nun Hükümdarı incelendiğinde sultan merkezli bir yönetim anlayışının vurgulandığını görmekteyiz. Eserde yönetime ilişkin tavsiye ve uygulamaların tamamı düzenleyici, birleştirici ve koruyucu güç olarak görülen halifenin sorumlulukları, yetenekleri ve davranışları etrafında şekillenmektedir.

Eserde, *“Hanedan üyelerinin ve diğer şehzadelerin bir tarafa bırakılıp senin hükümdar seçilmen, Allah'ın ve benim tercihimdir”* şeklinde yer alan ifade, devlet yöneticisinin belirlenmesinde yazarın veliaht tayin etme usulünü benimsendiğini göstermektedir (El-Katib, 2017, s. 43). Eserin dönemin hükümdarı II. Mervan'ın ağzından veliaht oğluna yazıldığı göz önüne alındığında Emeviler'in pratik siyasette de benzer bir eğilimle hükümdar tayin ettiklerini iddia edebiliriz. İslam dünyasını bölen karışıklıkların neticesinde Hz. Hasan'ın hilafeti Emeviler'in kurucusu Muaviye'ye devrederken “halifeliğin Muaviye'den sonra başkasına

geçmeyeceği ve yeni halife seçiminin Müslümanlar arasında oluşturulacak şura tarafından yapılacağı” şartını koştugu fakat uygulamanın bu şekilde gerçekleşmediğinin sabit oluşu bu düşüncemizi destekler niteliktedir (Brockelmann, 1992, 271). I. Muaviye’nin ardından oğlu I. Yezid, ardından Yezid’in oğlu II. Muaviye devletin başına geçmiş, dört halife döneminin ardından hilafet sisteminden saltanata bir dönüşüm gerçekleşmiştir.

Devlet teşkilat yapısının hiyerarşik olarak en tepesinde hükümdar bulunmaktadır. Hükümdarın ardından devlet yönetiminin en önemli ikinci kademesinde ordunun yer aldığını görmekteyiz. Müellif, iktidarın sürekliliğini memleketi düşmanlardan koruyan güçlü bir ordunun varlığına dayandırmıştır. Hükümdara ordudan sonra yönetim süreçlerinde yardımcı olacak diğer idari makam ve yapılar ise kâtip (özel kalem), hâkim ve hazine-dar’dır. Aşağıda bu makam ve yapılar detaylı bir şekilde incelenmektedir.

Hükümdar: Eserde, meşruiyetine kutsallık atfedilen hükümdar mutlak otorite sahibidir. Ancak yine de hükümdarlık makamına gelecek kimsenin bir takım nitelik ve yeteneklere sahip olması gerekliliğinin altı çizilmektedir. Takva sahibi ve dindar olmak, bilgili ve yetenekli olmak, hukuka riayet etmek, adaletli olmak, davranışlarını ahlaki ilkeler doğrultusunda düzenlemek, sır tutmak (gizlilik) ve ciddi olmak hükümdarın sahip olması gereken başlıca özellikler arasında yer almaktadır. “*Hükümdarın, halk arasında dillerden düşmeyecek olan en etkili başarısı rasyonel yönetimi, zekâsı ve kurnazca hazırlanmış hileleri sayesinde elde ettiği zaferleridir. Hükümdar canları tehlikeye atarak savaş yapmaktan çok, zekâsı ve kurnazlığı ile başarı elde etmeye bakmalıdır*” (El-Katib, 2017, s. 86) ifadesi doğrultusunda varlığı soya bağlı merkezîyetçi bir asabiyyeye dayanan ve mutlak otorite sahibi bir hükümdarın dahi yönetim ve idare süreçlerinde bilgi, beceri ve ehliyet sahibi olması yazar tarafından devletin bekası için gerekli görülmektedir.

Hükümdarın kanunlara uyması, suç ve günah işlemekten uzak durması beklenmektedir. Çünkü, hükümdarın elde ettiği başarıların sahibi kendisi değil, kudret sahibi yaratıcıdır. Eserde hükümdara suç ve ceza dengesinin sağlanabilmesi amacıyla adaletli davranması gerektiği nasihat edilmekle birlikte; nefsin arzularıyla savaşmanın da bir siyaset türü olduğu belirtilmektedir. Hükümdar yüz kızartacak işlerden kaçınmalı, mevki hevesine kapılmamalı, gurur ve kibirden uzak durmalı, öfkelenmemeli, görgü kurallarına riayet etmeli ve affedici olmalıdır. “Sır tutmak” ise eserde hükümdarlık ilkesi olarak görülmektedir. Bu doğrultuda devlet yönetiminde gizlilik esasına önem verildiği söylenebilir.

Hükümdarın sahip olması gereken niteliklerin yanında sorumlulukları da netleştirilmiştir. Buna göre hükümdarın başlıca görevleri; denetim, istişare, tâyin ve âzildir. Hükümdar gerçekleştireceği denetimler aracılığıyla halkın durumundan haberdar olmalı; bürokratlarının toplantılara katılıp katılmadığını kontrol etmelidir. Ayrıca, hükümdar ihtiyaç duyduğu durumlarda bir takım özellik ve meziyetlere sahip kimselerin fikrine başvurarak istişare etmelidir. Hükümdar, görevlendireceği bürokratların ise tecrübe sahibi olmasını, politika bilmesini, hukuka uygun davranmasını, sözü geçen ve sadık bir kimse olmasını gözetmelidir. Üst düzey bürokratların hanedan üyeleri arasından seçilmesinin ise daha güzel olacağı belirtilmektedir.

Eserde vurgulanan istişare usulü İslam Devleti’nin ilk başkanı Hz. Muhammed tarafından uygulanmış ve onun ardından gelen sahabeler bu usulü terk etmemiştir. Hz. Muhammed’in vefatının ardından onun yerine geçen Hz. Ebubekir önemli konularda istişare etmeyi bir gelenek haline getirmiş ve bununla ilgili bir danışma kurulu kurmuştur (Balci,1999, s.520). Benzer şekilde Halife Ömer döneminde de muhacir ve ensarlardan oluşan bir istişare meclisi kurularak yönetsel süreçlerin idaresi sağlanmıştır (Hizmetli, 2006, s. 520; Brockelmann, 1992, s. 227). Ancak Emeviler dönemine ait bu eserde istişareye dair bir kurum ya da yapıdan bahsedilmemekte, sultanın insiyatifine bırakılan bir uygulama olarak tavsiye edilmektedir. Bu durumun temelinde yukarıda da bahsettiğimiz üzere İslam dünyasında gerçekleşen trajik tecrübelerin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Sultan, otoritesini ve kudretini sarsacak, çevrenin merkeze müdahalesini arttıracak yapılanmalardan korunmak istenmektedir.

Ordu: Eserde, hükümdardan sonra vurgulanan en önemli yapı ordudur. Hükümdarın saltanatını ve topraklarını düşmandan koruyacak güç ve kudretin orduda bulunması sebebiyle hükümdar için en değerli varlığın askerleri olduğu belirtilmektedir. Saltanatın sürdürülebilirliği için hükümdara güç, kuvvet ve koruma

sağlayan ordunun başına getirilecek komutanın sorumlulukları; ordu içi disiplini sağlamak, ordunun ihtiyaç ve eksiliklerini gidermek, askeri düzene sokmak ve askerin sadakatini kazanmaktır. Bu komutan ordunun sevk ve idaresi için geniş yetkilerle donatılmalıdır. Ancak yine de hükümdarın ordu üzerindeki mutlak otoritesi unutturulmamalıdır. Seferler sırasında ordudaki hukuksal süreçlerin aksamaması için hükümdar tarafından kazasker tayini yapılarak takdir yetkisiyle donatılmalıdır. Kazaskere, adaletin sağlıklı şekilde dağıtılması amacıyla yardımcıları tayin edilmelidir.

Yazarın hükümdardan sonra yönetimde en etkin yapı olarak orduyu işaret etmesi Emevi dönemi pratikleriyle uyumlu olduğunu söyleyebiliriz. İslam tarihi incelendiğinde İslam devletinin en geniş sınırlara Emeviler döneminde ulaştığı görülmektedir. Bu durum Emeviler'in askeri faaliyetleri ön planda tuttuğunun göstergelerinden biridir. Bununla beraber, askerlik mecburi hale getirilmiş ve askeri faaliyetlerin idaresi için Divanü'l-cünd kurulmuştur. Ordu, nizami ve daimi askerler olan mürtezika ve gönüllü askerler olan mütetavvialar olmak üzere iki gruptan meydana gelmiştir (Yiğit, 1995, s. 95). Bu doğrultuda, Emevilerde, Abdülhamid el-Kâtib'in değerlendirmeleriyle paralel olarak ordunun teşkilatlandırıldığı ve önemli bir konuma sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Eserin ordu ve savaşa ilişkin bölümünde Arap olmayan Müslüman nüfusa karşı tedbirli olunması gerektiğine yapılan vurgu dikkat çekicidir. Yazarın ifadesi “Kanunların ön görüldüğü azınlık hukukundan yararlanan bir kısım insanlar vardır ki, bunlar gerçekte vatanını seven birer vatandaş olmayıp zahiren vatanperver görünen ve gerçek vatandaşların kanının helal sayan bir gruptur” şeklindedir. Burada “azınlık” kelimesi “mevâl” kelimesini karşılamak amacıyla kullanılmıştır. Bu, İslam tarihinde Arap hakimiyeti olan ülkelerde Farslar, Rum, Hint, Kıpti, Nabati, Mağribli ve Türk unsurların oluşturduğu Arap olmayan toplumsal nüfusu işaret etmektedir.

Yazarın bu tutumu da dönemin genel anlayış ve uygulamalarıyla uyumludur. Emeviler, Arap kayırmacılığını yönetiminde temel bir araç olarak kullanmıştır, bu sayede Arap kökenli soyluların desteğini kazanmıştır. Ancak, bu anlayış zamanla Arap olmayan ve mevali olarak adlandırılan nüfusla ilişkilerde gerilime neden olmuş ve yönetsel zorluklar yaratmıştır. Mevâlîler, İslâmiyet'i kabul etmiş gayri Arap nüfusu temsil etmektedir. Hz. Peygamber, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin uygulamaları doğrultusunda bu nüfus İslamiyet'i seçerek hukuken Müslüman Araplarla eşit hale gelmiştir. Zamanla Araplar kendilerini diğer Müslüman milletlerden üstün görmeye başlamış, kölelikten gelen mevâlîleri kendilerine denk tutmadıkları gibi aslen hür olan gayri Arap Müslümanları da âzatlı mevâlî statüsünde kabul etmişlerdir. Ülkelerini fethettikleri halde onları köleleştirmeyip serbest bırakmak ve hidayetlerine vesile olmakla büyük lütufta bulunduklarını düşünmüşlerdir (Yiğit, 2004, s. 424-425). Arap asabiyeti olarak adlandırılan bu ayrım, Emeviler döneminde hem ordu yapısında hem de devletin sosyo-politik yapısında açıkça gözlemlenebilen bir fenomendir (Özdemir, 2020)

Kâtip (Özel Kalem): Kâtiplik, “hükümdar ile reayası arasında yer alan ve hükümdarın en yakınında bulunan yardımcısı” şeklinde tanımlanmaktadır. İstek, arzu ve şikayetler hükümdara doğrudan değil kâtip aracılığıyla iletilmelidir. Bunu destekler nitelikte, Emeviler döneminin yönetsel uygulamaları incelendiğinde tüm güç ve otoriteyi elinde bulunduran halifenin yanında vezaret makamının hukuki açıdan varlık bulmadığını ancak, I. Muaviye'nin saray ve protokol işlerini yönetmek, halifenin güvenliğini sağlamak, halk ile arasında bir araç tayin etmek amacıyla Bizans'tan örnek aldığı saray teşkilatı içerisinde hâciplik/kâtiplik makamını oluşturduğu bilinmektedir (Yiğit, 1995, 95; Brockelmann, 1992, s.271)

Yargıç ve Kazaskerler: Yargıçlık görevine atanan bürokrat, cezalandırma ya da beraat konusunda hükümdar kararını vermeden fikrini açıklamamalıdır. Jurnal davaları dışındaki davalar hususunda herhangi bir bilgiye yer verilmemesinin aksine orduda yargı makamının nitelik ve görevleri açık ve net bir şekilde ifade edilmektedir. Hükümdar, askerler arasında adaletin gecikmemesi için kazasker tayininde bulunmalı ve ona takdir yetkisi vermelidir. Bu makama getirilecek kişi hükümdarı temsil etmesinden dolayı dikkatle seçilmelidir. Kazasker görevine getirilecek kimsenin namuslu, nezih, anlayışlı kuvvetli, hukuk konusunda uzmanlaşmış, tecrübeli, saygın, Allah korkusunu gözetken, ağırbaşlı, saygı duyulan, güvenilir, şeffaf, adaletli

tok gözlü, nezih ve dış görünüşüne önem veren bir kimse olmasına dikkat edilmelidir. Ayrıca, kazaskerlik görevini icra edecek yargıçlar mali açıdan tatminkâr bir şekilde ücretlendirilerek adalete uygun düşmeyen etik dışı faaliyetler önlenmeye çalışılmalıdır.

Hazine-Cephane ve Divan Komutanı: Bu göreve tayin edilen bürokrat, hazine ve cephanenin sorumluluğunu üstlenerek koruma ve sevkiyatını başarılı şekilde gerçekleştirmekten sorumludur. Bu doğrultuda eserde, mali bir teşkilat ve buna başkanlık eden bir yöneticinin varlığı temsil edilmektedir. Tarihi kayıtlar incelendiğinde, İslam Devleti'nin ilk yıllarından itibaren mali düzeni sağlamak amacıyla kurulan Beyt'ül-Mal'ın Emevilerle birlikte gelişim gösterdiği görülmektedir. Bu dönemde, Beyt'ül-Mal daha sistematik hâle gelmiş ve fethedilen topraklardan elde edilen gelirlerin toplandığı merkezi bir yapı olmuştur. Bu yapı, askeri harcamalar, toprak yönetimi ve sosyal yardımlar gibi çok sayıda alanda kullanılmıştır (Kennedy, 2004; Crone, 2005). Bununla birlikte Beytülmal'ın Emevilerin özel hazinesine doğru dönüşerek "kamusal" niteliğini yitirdiği de unutulmamalıdır.

Görüldüğü üzere, Emeviler dönemi uygulamaları ve eserde yönetsel anlayış ve araçlar arasında büyük bir paralellik mevcuttur. Abdülhamid el-Kâtib'in Doğu'nun Hükümdarı aracılığıyla yeniye kurmayı değil mevcut olanı iyileştirmeyi amaçladığı ve tavsiyelerini bu yönde şekillendirdiği söylenebilir.

4. Nasihâtü'l Mülûk ve El-Ahkâmüs Sultaniye'de Yönetim

Nasihâtü'l Mülûk ve El-Ahkâmüs Sultaniye miladi 974 yılında Basra'da dünyaya gelen Mâverdi tarafından yazılmıştır. Mâverdi, 10. asrın sonu ve 11. asrın ilk yarısında yaşamış İslam dünyasında idare sistemini geliştiren din bilgini ve devlet adamıdır. Mâverdi, Ebü'l-Hasan Ali bin Muhammed bin Habib el-Basri el-Mâverdi olarak da anılmaktadır ((Mâverdî E. H., 2016, s. 21). Mâverdi, İslam dünyasına Büveyhoğulları'nın (945-1055) egemen olduğu dönemde yetişmiştir (Canatan, 2014, s. 69). Kısa sürede Şâfiî fıkhi için en önemli isimlerden biri olarak ünlenen Mâverdi, Nişâbur yakınında Ustuvâ isimli şehirde baş kadılık ve farklı birçok şehirde de kadılık görevlerinde bulunmuştur. (Mâverdî E. H., 2016, s. 21).

Yukarıda da bahsedildiği üzere siyasetnamelerin toplumsal ve siyasi konjonktürden bağımsız olarak incelenmesi eserin bütünüyle anlaşılması hususunda engelleyici bir faktör olarak karşımıza çıkacaktır. Bu sebeple bir sonraki bölümde Mâverdi'nin yaşadığı dönemin genel özellikleri incelenecek ardından bahsi geçen eserlerin sunduğu yönetsel anlayış ve yönetsel unsurlar dönemin gerçeklikleri göz önünde bulundurularak incelenecektir.

4.1. Siyasi Konjonktür

Mâverdi, İslam dünyasında siyasi istikrarsızlığın yoğun şekilde hissedildiği bir dönemde yaşamış ve eserlerini böyle bir ortamın etkisinde kaleme almıştır. Abbasi hakimiyeti altındaki Endülüs Emevi Devleti'nin imparatorluktan resmen kopmasıyla başlayan ve ardından Hâricî Midrârîler (758), Batı Cezayir'de Rüstemîler (777), Fas'ta İdrîsîler (789) ve Ağlebîler (800), Sâmânîler (819), Tahîrîler (821), Saffârîler (867), Hamdânîler (905) gibi devletlerinden imparatorluktan bağımsız hareket etmesiyle devam eden süreç İslam dünyasının liderliğini üstlenen Abbasi halifelerinin siyasi otoritelerini zayıflatmıştır (Yıldız, 1988, s. 35). Abbasiiler döneminde saray mabeyncileri güçlenmiş, halifenin öldürme ve affetme yetkileri dışındaki vazifelerini vezirler devralmıştır. Bu durum, vezirliğin babadan oğula geçen bir yapıya bürünmesine ve *Bermekiler* ailesi gibi halifenin otoritesini zayıflatan kişi ve ailelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Abbasi halifelerinin saltanatlarını devam ettirebilmek için Türk kumandanlarının desteğine mecbur hale gelmesi, 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem asıllı bir hanedan olan Büveyhîler'in ortaya çıkarak 1055 senesine kadar Abbasi halifelerini nüfuzları altında tutması dönemin parçalanmış siyasi yapısını gösteren önemli örnekler arasında yer almaktadır (Bedirhan, 2017, s. 109).

Büveyhi emirlerinin "Müizzü'd-Devle", "İmamü'd-Devle", "Rüknü'd-Devle" gibi halifeyle yarışan gösterişli unvanlar kullanmaları, Cuma hutbelerinde Abbasi halifelerinin yanında kendi isimlerini zikrettirmeleri Abbasi halifeliğinin onuncu asrın başı itibarıyla fiili hakimiyetlerini tamamen kaybettiklerini göstermektedir ((Mâverdî E. H., 2016, s. 18). 1055 senesinde Büveyhîler'in hakimiyetine son veren Tuğrul

Bey (ö. 1063) Abbasi halifesi tarafından Doğunun ve Batının Hakanı unvanını alacak ve halifenin siyasi-idari işlerini devralarak onun hamisi görülecektir (Köymen, 1976, s. 36-46; Cahen, 2021, s. 16). Mâverdi'nin ise bu süreçte Abbasi Halifesi Kâim Biemrillah ve Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey (990-1063) arasında arabuluculuk yaptığını, bu sebeple de birbiriyle kaynaşan Türk ve İslam kültürüne yakından şahit olduğunu söyleyebiliriz (Mâverdi, 2016, s. 22). Bu kaynaşma sürecinde yalnızca Mâverdi'nin Türk kültürüne aşina olduğunu söylemek eksik bir yorum olacaktır. Benzer şekilde, Türk İslam düşünürleri de Mâverdi'nin yönetim ve hukuka dair düşünceleriyle bu dönemde tanışmıştır.

4.2. El-Ahkamûs Sultâniye ve Nasihâtül Mülûk'ta Yönetim Anlayışı ve Yönetimin Unsurları

Mâverdi'nin eserleri yönetim sisteminin nasıl organize edileceğine ve güç dağılımına odaklanmaktadır. Yazar, yönetim sistemini halifenin liderliğinde bölgesel yöneticiler, kadılar, vezirler ve diğer kamu görevlilerine roller vererek şekillendirmekte, yönetsel tavsiyelerini de bu bağlamda ele almaktadır. Mâverdi'nin yönetim anlayışı ve yönetim araçları (Mâverdî E. H., 2016) ve (Mâverdi E. H., 2018) eserleri doğrultusunda incelenecektir. Onun yönetim anlayışında halife, vezaret makamı, kâdılık, valilik, muhtesiblik, divanlar ve divan kâtipliği önemli birrole sahiptir.

Halife (imam): İnsan, yaratıcı tarafından tüm canlı ve cansız varlıklara üstün kılınmış; yerde, gökte ve ikisi arasında yer alan tüm varlıklar insanlığın hizmetine sunulmuştur. İnsanların diğer canlılara üstün tutulduğu gibi halifelerde insan toplulukları üzerine üstün kılınmıştır. İnsanların beşeri bir yöneticinin otoritesi altında olduğu Kur'an- Kerim'de yer alan Zuhuf Suresinin 32. Ayetinde "Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz taksim ettik ve onlardan kimini ötekine derecelerle üstün kıldık ki, biri diğerine iş gördürebilsin." ifadeleriyle karşılık bulmaktadır. Bu doğrultuda toplum sorumluluklarını yerine getiren bir imamın otoritesi altında yaşamalı, onun emir ve yasaklarına uygun davranmalıdır. Halifenin konumu çeşitli metaforlar aracılığıyla tanımlanır. Örneğin; "*koyun güden çobanlar*" ya da "*kullarının çobanları*"; yeryüzündeki dini kaideleri uygulamakla mükellef bir "*bekçi*" ve "*bedendeki baş*" ifadeleri kullanılmaktadır.

Mâverdi için ideal devlet idaresi biçimi "halifelik"tir. Onun bu düşüncesinin belirginleşmesinde dört halife dönemine duyduğu hayranlık etkili olmuştur. Mâverdî hilafeti "*İmamet ismi verilen Hilâfet, din ve dünyaya âit işlerin yürütülmesi için nübüvvete halef olarak kurulmuş, kabul edilmiş bir müessesedir. Devlet Başkanlığı vâzifesini yürütene, bütün Müslüman topluluğunun uymasının gerektiği hususunda icmâ vâki olmuştur.*" (Mâverdî E. H., 2016, s. 29-30) şeklinde tanımlar. Bu doğrultuda din, insanlar arasında ortaya çıkan rekabet ve çekişmeleri düzenleyecek bir mekanizmadır ancak toplumsal hayatta ortaya çıkan ve temelinde eşitsizliği barındıran çatışmaların düzenlenmesi, güven ve huzur ortamının sağlanması için öznel yargılar yerine nesnel yargıları getirecek olan siyasi bir iktidara ve devlet başkanına ihtiyaç vardır (Kallek, 2003, s. 181). İslam'da devlet başkanına topluluğun sevk ve idaresinde Hz. Muhammed'e halef olduğu inanışından (halifetullah) ötürü "halife" ismi verilmektedir. Ayrıca müellif "*Biliniz ki, bir memlekette asla dinde gizli bir başkan yönetiminde de açık bir başkan bir araya gelemez. Aksi takdirde, dindeki reis mülkte reis olanın yetkilerini çeker alır. Çünkü din temeldir, mülk onun direğidir. Temele sahip olan binanın tamamına onu yapanlardan daha lâyıktır.*" ifadesiyle dindeki reisi mülkteki reisten yetki ve makam olarak üstün tutmaktadır. Bu durumda halife ve melik arasındaki farklılığın somutlaştırılması gerekmektedir.

Halife, İslam devletinin başındaki en yüksek otoriteyi temsil eder ve İslam toplumunun dini ve dünyasal lideri olarak kabul edilir. Mâverdi'ye göre halife, İslam devletinin yöneticisi, şeriata uygulayıcısı ve İslam'ın hükümlerini hayata geçiren kişidir. Melik ise halifelikten farklı olarak, yerel bir hükümdar veya prenstir. Melik, hiyerarşik olarak halifenin altındaki yönetim kademelerinde yer alır ve daha çok bölgesel yönetimden sorumludur. Melikler, halifenin belirlediği yönetim yapısına bağlı olarak, daha sınırlı yetkilerle yönetim sağlarlar.

Mâverdi'nin yaptığı bu ayrım doğrudan mevcut siyasi düzene bir çözüm getirme çabası olarak yorumlanabilir. Dönemin siyasi düzeni Mâverdi'nin halife-melik ayrımının aksi yönünde gelişim göstermektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, İslam dünyasında bağımsız hareket etmeye başlayan çok sayıda devlet, Abbasi halifesinin siyasi otoritesini zayıflatarak İslam dünyasının parçalı bir yapıya

bürünmesine sebep olmuştur. Mâverdi'nin dini ve siyasi otoriteyi Abbasi halifesinde toplayarak parçalı görünümü sonlandırmayı amaçladığı söylenebilir.

Devlet başkanının gerçek bir hükümdar olabilmesi için bazı özellik ve meziyetlere sahip olması gerekmektedir. Halife, “akıl sahibi”, “adil”, “idari işler hakkında bilgili”, “âmme işlerinin idaresinde halkın sevk ve idaresini anlamaya yarayan fikir ve bilgiye sahip”, “hareket etmeye engel olan organ sakatlıklarından uzak”, “toplumu iç ve dış tehditlere karşı koruyacak güç, kuvvet ve cesarete sahip” ve “Kureyş soyundan” olmalıdır. Yazarın görevde yetkinliğe vurgu yaparken halife tayininde kabilecilik anlayışını benimsemesi oldukça ilginçtir. Bu, ikileminin kaynağı melik-halife ayrımında olduğu gibi dönemin siyasi gelişmelerinde aranmalıdır. Yazar, “Kureyşlilik” şartını getirerek bölgesel yöneticiler/melikler olarak tanımladığı diğer İslam toplumu yöneticilerinin halifelik iddialarını engellemeye çalıştığını ve halifelik için tek uygun adayın mevcut Abbasi halifesi olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır diyebiliriz.

Toplum için bir rehber ve model olan devlet başkanının görevleri ise şu şekilde özetlenebilir;

- Dini korumak ve onu muhafaza etmek,
- İhtilâflı kimselerin çekişmelerini çözerken dini hükümleri tatbik etmek,
- Toplumu korumak ve himaye etmek,
- Allah'ın emir ve yasaklarını uygulamak, suçlar karşısında gereken cezayı vermek,
- Herkese eşit adalet tesis etmek,
- Müslümanların, Zimmilerin, ve Müslümanlarla anlaşmalı olanların, kanlarına, mallarına, hayatlarına zarar vermek isteyenler için tedbirli ve savaşmaya hazır bir halde olmak,
- İslamiyet'i yaymak,
- Farz olan kimselerden vergileri merhamet ve insafla toplamak
- İsraf ve cimrilik göstermeyerek gereken durumlarda hazineден yardım ve ihsanlar dağıtmak,
- Vergileri toplamak ve toplumsal işlerin sürekliliğini sağlayacak personeli titizlikle tayin etmek,
- Topluluğun işleri ile bizzat ve yakından ilgilenmek,
- Şehirlerini mâmur kılmak,
- Yakınlarını (meliklerin çocukları, ailesi, yardımcıları, hizmetçileri, vezirleri, vâlileri, kâtipleri, özel memurları ve üst düzey yöneticileri) ve çalışanlarını eğitmek,
- Cuma, bayram ve mübarek gecelerin namazlarını kıldırmakla beraber hac ibadetini düzenlemek,
- Özellikle vezir ve yardımcılarının aldatmalarına karşın âlimler meclisi kurmak,
- Memleketi ve dini tehdit edenlere karşı siyaset gibi tüm sulh yöntemlerini denemeden savaşa karar vermemek.

Halife yalnızca dini otoritenin değil aynı zamanda siyasi otoritenin de sahibidir. Bu bütüncül anlayış doğrultusunda halifenin görev ve sorumluluk kapsamı oldukça geniş bir şekilde düzenlenmiştir. Halife tayini hususunda ise iki yöntem bulunmaktadır. Halife tayini ancak seçim ve ya veliaht tayin etme yöntemleriyle gerçekleştirilmektedir. Seçimle tâyin usulünde birtakım vasıflara sahip bir seçmen heyetinin görev alması gerekmektedir. Burada kastedilen, günümüzde bilindiği şekliyle genel oya dayalı demokratik seçim usulü değildir. Halifenin seçimi, tüm yetişkin Müslümanların genel oyu ile değil, belirli niteliklere sahip bir heyetin biat etmesine dayanmaktadır. Buna göre, halife tayinini gerçekleştirecek heyet üyelerinin (seçmen heyeti) âdil, halifelik adayı kimsenin sahip olması gereken şartları bilmeye yetecek derecede ilme ve adaylar arasında hangisinin âmme işlerini yürütmeye daha ehil olacağını bilecek görüşe sahip olması gerekmektedir. Halifenin veliahtlık usulüyle belirlendiği durumlarda ise mevcut halifenin imamlık şartları en kuvvetli ve bu

görev için en lâıyk kişiyi bulması vaciptir. Veliaht adayının tâyin esnasında imamlık şartlarını taşıyor olmasının yanında Müslümanların ortak biat edeceği bir kimse olmasına dikkat edilmelidir.

Belirlenen şartlara sahip olması, Allah’a itaat ve farzlarını yerine getirmesi ve sorumluluğu kapsamındaki âıme hizmetlerini sağlaması durumunda halifeye itaat aklen ve dinen vaciptir. Bu durum Mâverdi tarafından şu şekilde açıklanmaktadır; “Allah’a itaat ettiği, farzlarını yerine getirdiği, cezalarını koruduğu müddetçe melike karşı itaatte ihtilâfi terketmek gerekir.” (Mâverdi E. H., 2016, s. 158). Bu doğrultuda, halife Allah’a ve farzlarına itaat etmeme; adalet, rahmet ve şefkat doğrultusunda davranmama sebepleriyle görevden azledilebilmektedir. Abbasi dönemi yönetim uygulamaları incelendiğinde gerek seçim yoluyla halife tayini gerekse halifenin ezledilmesine yönelik uygulamalar olduğu görülmektedir. Özellikle, Abbasiler’in ilk döneminde Ehlü’l-Hall ve’l-Akd isimli şura meclisinin yani toplumun önde gelen alimlerinin ve liderlerinin, halife seçim sürecinde belirleyici bir rolü olmuştur. Seçim sürecinde soy bağı önemli bir faktördür ancak halifenin toplum nazarında kabul gören bir kimse olması ve meşruiyet kazanması da oldukça önemlidir. Halifenin seçiminde etkin olan Ehlü’l-Hall ve’l-Akd halifenin azil sürecinde de belirleyici bir role sahiptir. Abbasi tarihi incelendiğinde Halife As-Saffah(750-754)’ın, Ca’fer el-Mansur’un (754-775), Halife El-Mehdi’nin (775-785) şura meclisi tarafından halifelik makamına seçildiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra, Abbasi halifelerinin üstündeki askeri baskı azil süreçlerinde de kendini göstermiştir. Halife el-Mahdi (775–785) ve Halife el-Muktadir (908-932) gibi bazı Abbasi halifelerinin azlinin gündeme gelmesinde askeri elitler etkin rol oynamıştır (Kennedy, 2016; Yıldız, H. 1988; Crone, 2005).

Siyasi gerçeklik göz önünde bulundurulduğunda Mâverdi’nin halifenin seçim ve azil usullerini standartlaştırma çabası, siyasi otoritesi zayıflayan Abbasi halifesinin dışarıdan gelen müdahale ve yönlendirmeler yoluyla hilafeti kaybetmesini önlemeye çalışmaktadır şeklinde yorumlanabilir. Seçim ve azil usullerinin belirlenmesi ve buna uygun olarak tayin edilen halifenin meşruiyeti sağlamlaştacak; halifenin fitne, bozgunculuk ve isyan yoluyla hilafetten uzaklaştırılmasına yönelik tehditler uzaklaştırılacaktır.

Vezaret Makamı: Vezirler hem halkı yönetmekte hem de hükümdar tarafından yönetilmektedir. Başka bir ifadeyle, vezir bir yanda toplumu yönetirken diğer yanda hükümdara itaat etmek zorundadır. Vezaret, itaat edilenin gücünü ve itaat edenin itaatkarlığını zatında toplaması sebebiyle oldukça önemli bir makamdır. Mâverdi aralarında yetki ve sorumluluk farkı bulunan iki farklı vezirlik türü olduğunu belirtmektedir. “Vezaret-i tevfiz” olarak adlandırılan tam yetkili vezir hüküm verme, mezâlim mahkemelerine bizzat bakma, devlet işlerine idareciler tayin etme, melikin atadığı idareciler dışındakileri azletme, ordunun savaşa hazırlanması, sevk ve idare işleri, hazine harcaması yapma ve hazine adına gelir toplama ya da bu iş için bir nâib atayabilme gibi güçlü yetkilere sahiptir. Tam yetkili vezirler “veliaht tayin etmek, halktan kendi azlini istemek ve halifenin tayin ettiğini azletmek” dışında halifenin yetkisi kapsamında bulunan her şeyi yapabilme yetkisine sahiptir. Geniş yetkilerle donatılan tam yetkili vezir hür ve Müslüman olmalı; şer ve kanuni hükümleri bilmeli; harp, vergi vb. amme hukukuna dair meselelere vakıf olmalıdır. Tam yetkili vezir, neseb şartı dışında halife olabilmek için gereken şartların tümünü sağlamalıdır.

“Vezaret-i tenfiz” yani yürütme vezirliği ise tam yetkili vezirin aksine sınırlı bir vezirlik türüdür. Yürütme vezirleri, sultan ile ülkede yaşayanlar arasında bir köprü vazifesi görerek sultan-ordu, sultan ve yardımcılar, sultan-reaya arasındaki ilişkileri düzenlemektedir. Yürütme vezirleri, tam yetkili vezirin aksine karar verme yetkisine değil kararı iletme yetki ve sorumluluğuna sahiptir. Yürütme vezirlerinin hür ve Müslüman olması bir zorunluluk değildir ve hüküm verme yetkisine sahip olmaması sebebiyle tam yetkili vezirlerde aranan ilim sahibi olma şartı bulunmamaktadır. Yürütme vezirlerinin tayini için atanacak kişinin erkek olması, emanete sahip çıkması, doğru sözlü olması, açgözlü olmaması, kendisi ile insanlar arasında problem ve düşmanlığın bulunmaması, zeka ve anlayışa sahip olması gerekmektedir.

Vezirlik bir akit ve anlaşma olması sebebiyle halifenin açık ve net sözleriyle tayin edilmelidir. Çok sayıda yürütme vezirinin tayini mümkünken, yetki çatışmasına dolayısıyla da toplumda infiale yol ama tehdidi sebebiyle Müslüman bir toplumda birden fazla tam yetkili vezirin tayin edilmesi mümkün değildir. Vezirlerin sebepsiz yere görevden alınmaması gerektiğini vurgulayan müellif, vezirin azlini gerektiren

durumları; “melik ya da memlekete ihanet”, “sorumluluk doğrultusunda yetersiz kalmak”, “halka karşı kötü davranmak ve halk tarafından sevilmemek”, “sorumluluklarını devam ettiremeyecek derecede hastalanması ya da sakatlanması”, bütçenin düzgün yönetilmemesi” ve “görevlendirdiği memurların makamlarını suistimal etmesi” şeklinde ifade etmektedir.

Sasanilerden alınan vezaret sistemi Abbasiler döneminde İslam devleti idari teşkilatına eklenmiştir. Mâverdi'nin çizmiş olduğu şablonla uyumlu olarak vezir geniş yetkilerle donatılarak idari teşkilatın başı olmuştur (Yıldız, 1988, s. 38). Merkezi idare vezirlerin başkanlığında kurulan divanlardan, vezirliklerden, meydana gelmiştir. Vezirler zaman zaman mezâlim mahkemelerine başkanlık etmiş, savaşımlara karar vermiş, hazine gerekliliği gördüğü harcamayı yapmıştır (Brockelmann, 1992, s. 328-329; Hitti, 1995, s. 520). Mâverdi için vezir, halifenin en yakın yöneticisi olarak idari, siyasi ve hukuki işlerin yürütülmesinde büyük bir sorumluluğa sahiptir. Bu bağlamda vezirlik makamı, merkezi yönetimin temsili ve merkezi otoritenin korunması açısından önem taşır. Bu doğrultuda yazarın görüşleri ile Abbasi dönemi vezaret uygulamaları büyük oranda paraleldir diyebiliriz. Mâverdi mevcut olan vezaret makamını çeşitli standartlarla kurumsallaştırmaya çalışmaktadır.

Valilik: Mülki idarenin unsuru olan valilik makamı Tanzimat'tan sonra Osmanlı'da ilk kez ortaya çıkmış olup, Emevilerdeki valilik belirli yetkilerle halife adına yerelde görevlendirilen kişileri ifade etmektedir. Bir başka deyişle, kişisel olup kurumsal nitelik göstermez. Emevilerde genel yetkili ve özel yetkili olmak üzere iki tür valilik bulunmaktadır. Genel valiler tam yetkiye (tevfizi yetki) sahiptir. Eyalet sınırları içerisinde halifenin yasama-yürütme ve yargı kapsamındaki görev ve sorumluluklarını yürütmekle mükelleftir. Bu görev ve yetkiler; mahkemelere hakimler tayin etmek, bölgedeki orduların sevk ve idaresi, vergilerin toplanması, dini emirlerin uygulanmasını sağlamak, suçlulara ceza tatbik etmek, cemaate imam olmak ya da yerine halef tayin etmek, toplanan vergilerin bir kısmını merkeze göndermek diğer kısmıyla ihtiyaç sahiplerine yardımda bulunmak, halifeden bağımsız olarak kendine yardımcı olarak yürütme veziri tayin edebilmek şeklinde sıralanabilir. Genel valilik için gerekli şartlar ise tam yetkili vezirlerde aranan şartların aynısıdır. Çünkü her ikisi arasında bulunan tek fark tam yetkili vezirlerin idaresi genelken valilerin yetki ve sorumluluk alanı kendi bölgesiyle sınırlıdır.

Özel valilerin yetkileri genel valilere oranla oldukça sınırlıdır. Özel valiler orduyu ya da bir toplumu sevk ve idare etmek, topluluk içerisindeki bireylerin haklarına sahip çıkmak, kuralların toplumda işlevselliğini arttırmak amacıyla tayin edilirler. Adliye, muhakeme, vergi ve zekat toplama gibi işlere müdahale etmek özel valiliğin yetkisi dışındadır. Özel valilerin görevlendirilmesi için gerekli şartlar ise yürütme vezirliğinin şartları ile benzerlik göstermektedir.

Abbasi tarihinde valilikle ilgili uygulamalar incelendiğinde eyaletlerin merkeziyetçi bir anlayış kapsamında valiler ve emirler tarafından yönetildiğini görmekteyiz. Abbasi döneminde ortaya çıkan bir müessese olan Emirlik/Emir'ül-ümeralık" 936 yılında halifenin zayıflayan siyasi otoritesi için tehdit oluşturan devlet erkanı arasındaki iktidar mücadelelerine son vermek için kurulmuştur. Hilafet merkezinden uzak eyaletlerde merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla hanedana mensup kişiler ve güvenilir komutanlar atanmıştır (Brockelmann, 1992, s. 330).

Abbasi uygulamalarıyla Mâverdi'nin valilik müessesesine dair görüşlerinin büyük oranda benzerlik gösterdiği görülmektedir. Mâverdi için valilik İslâm devletinin düzenini koruyan önemli bir sorumluluktur. Valiler, halkın refahını sağlamak, adaleti tesis etmek, İslâm hukukuna uygun hareket etmek ve ahlaki değerlere sadık kalmalıdır. Valiliği sadece idari bir görev olarak görmek, Mâverdi'nin bakış açısına göre eksik bir anlayış olurdu; onun için valiler, toplumun hem dini hem de dünyevi ihtiyaçlarını karşılamakla sorumludurlar. Bununda ötesinde valilik müessesesi, halifenin siyasi otoritesinin azaldığı bir dönemde hilafet merkezinden uzak bölgeleri kontrol altında tutmak için etkili bir araç olarak görülmektedir. Valiler, merkezi yönetimin yerel temsilcisi olup, halife veya merkezi yönetim adına bölgedeki halkı yönetmelidir.

Belediye İşleri ve Muhtesib: Kelime anlamı olarak “iyiliği emretmek ve kötülükten uzaklaştırmak” anlamına gelen muhtesib, resmi bir memur ve belediye görevlisidir. Yerine getirdiği görev karşısında

hazineden ödeme alan muhtesibler örfî meselelerde içtihatla karar verebilirken dini hükümler hususunda karar verme yetkisine sahip değildir. Muhtesib tayininde dikkat edilecek hususlar diğer üst düzey bürokratlarda aranılan şartlarla benzeşmekle beraber “hür, âdil kimse, dinî hususlarda görgü, cesaret ve sertlik sahibi ve alenen yapılan kötülükleri görme yetkinliğine sahip olmaktır.

Hisbe teşkilatının görevlendirildiği sınırlar dahilindeki sorumlulukları içecek suyun teminini; mescid, cami gibi yapıların tadilatını, ihtiyaç sahiplerine yardım edilmesini hazineden alacağı yardımlarla sağlamak ve bu durumların düzeltilmesi için halkı organize etmektir. Bununla beraber komşular arasında çıkan ihtilaflara müdahale etmek, çarşı ve pazarlarda adalet ve düzeni sağlamak; doktor ve öğretmen gibi topluma mal olmuş meslek gruplarının işlerini lâıykıyla yapıp yapmadıklarını kontrol etmek; kuyumcu, boyacı ve demircilik gibi sanatlarla uğraşanların güvenilirliklerini tespit etmek; çarşılarda sağlam mala çürük karıştırma ve tartı hilelerini engellemek; pazarlarda emniyeti sağlamak; hayvan sahiplerinin hayvanlara zulmünü engellemek; mmenin ortak yararına kullanılan alanlara inşaat yapımını engellemek, sokak ve caddelerde düzen ve güvenliği sağlamak, işverene karşı işçinin haklarını korumak (fazla mesai gibi), ibadetlerin şeklini korumak ve yapılmasını kolaylaştırmak, ihmal edilen belde işlerinin yapılmasını sağlamak şeklinde sıralanabilir. Bu doğrultuda müellifin sınırlarını çizdiği Hisbe teşkilatının görevlerinin günümüz belediyeçilik anlayışıyla örtüşüğünü söyleyebiliriz.

Abbassiler dönemi uygulamalarında hisbe, Abbasi adli teşkilatı içerisinde düzenlenmiştir. Abbasi idaresi, bu kurumun faaliyetleri hususunda titiz davranmış ve bu kuruma verdiği önemden ötürü bazı meşhur alimler muhtesib olarak atanmıştır (Kallek, 1998, s.136). Mâverdi, verdiği tavsiyelerle Hisbe teşkilatının hukuki alt yapısını oluşturmaya çalışmaktadır diyebiliriz.

Kâdı ve Fevkâlade Mahkemeler: Adaletin sağlayıcısı ve dağıtıcısı olarak tasvir edilen kâdılar görevinin önemine istinaden müellifin vurguladığı hususlardan bir tanesidir. Kâdıların “ihlâl edilen hakları haksızdan alıp haklıya teslim etmek”, “hukuki işleri yapmaya engel durumları bulunanlara veli tayin etmek”, “iflas durumunda ortaya çıkan düzensizlikleri gidermek”, “nafakaları yerine ulaştırmada aracı olmak”, “suçlulara cezalar vermek”, “kuvvetli ve zayıf olanlar arasında eşit muamelede bulunmak”, “yetim ve kimsesizlere sahip çıkmak” gibi sorumlulukları bulunmaktadır. Bir memur olarak konumlandırılan kâdılar, aldıkları kararlarda, söz ve davranışlarında hükümdarı temsil etmektedir. Kâdılık makamına tâyin edilecek kişiler erkek, hür, Müslüman ve zeki, hukuk bilgisine vâkıf, adalet ilkesini gözetken, haklı ve haksız arasındaki ayrımı yapmaya mani olacak bir engel ve rahatsızlığı bulunmayan, dindar, iffetli, alim, kuvvetli, dirayetli ve güvenilir olması gerekmektedir. Kâdılık için eşit şartlara sahip olanlar arasında ise en bilgili, en ehliyetli ve en takvalı olan tercih edilmelidir. Kâdılar görev süreçlerinde, baktıkları davaları özürsüz geciktirmemeli, belirlenen istirahat saati dışında ara vermemeli, kendi anne ve babası hakkında hükme varmamalı; onların leh ve aleyhlerine yönelik şahit dinlememeli, sık sık denetlenmeli, davalı ve davacılarından hediye kabul etmemeli ve adaletten sapmamaları amacıyla tatmin edici ve rahat yaşamasını sağlayacak maaş temin edilmelidir. Hükmü yerine getirmekte, kararları tasdik ve tatbikte âciz kaldığı durumlarda ise fevkâlade yetkili (mezâlim) mahkemelere başvurulmalıdır.

Temel sorumluluğu *kamu düzenini korumak* olan bu mahkemelerin görevleri; idarecilerin halka karşı davranışlarını denetlemek, haksızlık yapılmasına engel olmak, vergi memurlarının görev süreçlerinde yaşadıkları zorlukları engellemek, memurların adaletli davranmalarını sağlamak, devlet malları ve mülklerinin kayıtlarını kontrol etmek, hazineden yapılacak yardımların şikayet halinde gecikmesini engellemek, gasp edilen mal ve hakları sahiplerine geri vermek, hâkimlerin verdikleri uygulanamayan kararların uygulanmasını sağlamak, devlet memurlarının özellikle maliyecilerin görevlerini yerine getirirken karşılaştıkları güçlükleri çözmek, ibadetlerin yerine getirilmesini sağlamak, ihtilaflı olan kimseler arasındaki meseleleri çözmektir. Fevkalâde mahkemelere bakmakla mükellef olan hâkimlerin “kudretli, dürüst, tamahkâr olmayan, takvâlı, kolluk kuvvetlerindeki güce ve hâkimlerdeki ilmi üstünlüğe sahip olması gerekmektedir.

Görüldüğü üzere, Mâverdi, kadılık kurumunun işlevini ve önemini çok ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Kâdılar, yalnızca adaletin sağlanmasına yönelik bir hukuki anlayışı değil, aynı zamanda sosyal ve siyasal fonksiyonlarını da kapsamaktadır. Kadıların yalnızca bireysel davalarda değil, toplumsal düzenin sağlanmasında roller üstlenmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Kadılar her şeyden önce İslâm hukukuna dayalı olarak hareket etmelidir ancak kararlarının sık sık üst kademe devlet yönetimi tarafından denetlenmesinin tavsiye edilmesi kâdıların şeriat hükümlerini uygulama yetkisinin sınırsız olmadığını gösterir. Fevkalade mahkemeler ise karmaşık ve önemli durumlar için kurulmalıdır. Bu tür mahkemelerin en büyük özelliği, genellikle yerel kadıların veya normal mahkemelerin çözümlemekte zorlanacağı davalarla ya da uygulanamayan kararlarla ilgilenmeleridir. Bu yönüyle üst düzey mahkeme gibi çalışır. Bu davalar, devletin güvenliği, yüksek rütbeli devlet görevlilerinin suçları veya toplumsal düzeni bozacak hareketler gibi kritik konuları kapsaması sebebiyle politik açıdan da önemlidir.

Abbasi tarihi incelendiğinde kâdılar şeriat hukukunu uygulayarak toplum düzenini sağlayan, toplumsal adaleti temin eden önemli figürlerdi. Kadılık kurumu, hem İslâmî hem de idari fonksiyonlara sahipti. Fıkıh bilgisi, ahlâkî değerler ve toplum yararına karar verme yeteneği, kadıların öne çıkan özellikleri arasında yer alırdı. Abbasiler dönemi, kadıların bağımsızlık ve yetki sahibi olduğu, ancak aynı zamanda merkezi otorite ile uyum içinde çalıştığı bir dönemi temsil etmektedir (Kennedy, 1981; Hasan, 2011). Fevkâlade (Mezalim) mahkemeler, Abbâsiler döneminde devlet idaresinin önemli unsurlarından biri haline gelmiş ve üçüncü halife Mehdî-Billâh devrinde (775-785) kurum niteliğini kazanmıştır. Abbasi uygulamalarında, devlet adamlarının halk ve yüksek devlet görevlilerinin devlet aleyhine işledikleri suçlar, adlî yargı ve hisbe gibi idarî mücesseselerinin güçlerini aşan davalar fevkâlade mahkemelerin en temel konuları arasında yer almıştır. Bununla beraber alt kademe mahkeme kararları temyiz için fevkâlade mahkemelere sunulmuştur. Mezalimlerin yargı işlevi genel bir yargıdır. Bununla beraber, Mezâlîm Divanı azil ve tayin, mahkeme kararlarının icrası, fiyat artışlarının önlenmesine yönelik tedbirler geliştirilmesi gibi görevleri yerine getirmiştir (Yeniçeri, 2004, s.517).

Divan ve Divan Katipliği: Divanlar, devlet teşkilatının ana unsurlarından biridir. “Ordu Divanı”, “Vergiler Divanı”, “Personel İşleri, Memurları Tâyin ve Azil Divanı” olmak üzere birbirinden farklı fonksiyonlara sahip çeşitli divanlar merkezi yönetim için önem taşır. Ordu divanları, asker tespiti; asker olacak olanlarda bulunması gereken vasıflar; askerlere verilecek ücretler ve bu ücretlerin belirlenmesindeki kıstaslar; askerlik ücretinin ödenmesindeki kıstaslar; askere alınacakların kayıt işlemleri yürüten birimdir. Vergiler divanı ise devlet haklarını ve vergi işlerini yürütmekle mesuldür. Devlet sınırları içerisinde yer alan bölgelerin devlet işlerini sınırlandırmak, bir bölgenin diğer bölgenin işlerine karışmasını engellemek; bölgelerin haraç bölgesi olup olmadığını ve haraç uygulanacak bölgede ki kıstasların neler olduğunu belirlemek, bölgelerde bulunan madenlerin cins ve miktarlarının kaydedilmesi, düşman tehlikesi altında bulunan bölgelerin malını güvenli bölgelere taşımak bu birimin görevidir. Personel İşleri, Memurları Tâyin ve Âzil Divanı tayinin belirlenen makamlarca gerçekleştirilmesini sağlar, memurluk şartlarını ve tayin edilen memurun memurluk süresini belirler ve tayin süresi dolduğunda görevin sonlandırılması sağlar.

Abbâsiler, İslâm dünyasında merkeziyetçi bir yönetim yapısı kurarak bürokratik işlemleri sistematik hale getirmiş ve İslam dünyasında bürokrasinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Divan, devletin çeşitli idari işlerini yöneten ve kaydeden bir hükümet organı olarak faaliyet göstermiştir. Divan, ilk başta, halifenin idari işlerindeki en önemli bürokratik organlardan biri olarak resmi yazışmalar, vergilendirme, ordu işlemleri, toprak yönetimi gibi çok çeşitli görevleri üstlenmiştir. Abbâsiler döneminde divanlar, devletin en kritik işleyiş alanlarını düzenleyen bir sistem halini almış ve çok sayıda divan kurulmuştur. Divan al-Kharaj (Vergi ve Toprak Gelirleri Divanı), Divan al-Jund (Ordu Divanı), Divan al-Rasa'il (Yazışmalar Divanı), Divan al-Mazalim (Adalet Divanı) bu divanlar arasında yer almıştır. Bu divanlar, Abbâsiler'in merkezi otoritesini güçlendiren yapılar arasında yer almaktadır (Kennedy, H., 1981; Black, 2001).

Abbasilerdeki idari yapıyı oluşturan divanlarda kararlar genellikle birden fazla kişinin katılımı ile alınmıştır. Halife, genellikle çeşitli divanlarda görevli olan bürokratlar, alimler ve danışmanlarla görüşmeler yaparak en doğru kararı almaya çalışmıştır. Divanlar aracılığıyla istişare uygulamaları Abbasilerdeki

bürokratik yapının bir parçası haline gelmiştir. (Ebu Yusuf, 2022) Abbasilerdeki divanlarda alınan kararların çoğunlukla istişareye dayandığını “Divanlarda yapılan istişareler, yönetsel sorunlara çözüm bulma noktasında etkin bir araç olmuştur.” şeklinde ifade etmektedir. Divan kâtipliği de müellifin eserlerinde detaylı bir şekilde incelenmektedir. Bu kapsamda, divan katiplerinin tayininde “adalet” ve “yeterlilik” olmak üzere iki temel kıstas aranmalıdır. Katipliğe ilişkin görev ve sorumluluklar ise “vergilerin toplanması”, “yazı işleri”, “memurların denetlenmesi” ve “memur-halk arasında arabuluculuk yapmak” şeklinde sıralanabilir. Abbasi yönetim tarihi incelendiğinde divan katipliğinin benzer bir anlayışla hükümetin belgelerinin hazırlanmasını, kayıtların tutulmasını ve yöneticilerin kararlarının yazılı hale getirilmesini sağladığı görülmektedir (Kennedy, H., 1981; Black, 2001).

Eserde, devlet idaresi ve bürokraside etnik çeşitliliğe yapılan vurguda dikkat çekicidir. Mâverdi’ye göre bürokrasiye alınacak kişilerin **entelektüel donanımlarını** ve **ahlakî değerlerini** vurgulamış, etnik kökenlerine bakılmaksızın liyakatli kişilerin bu görevlere getirilmesi gerekmektedir. Bürokrasinin işleyişinde **Pers kökenli bürokratlardan yararlanılması gerektiğini dile getirir çünkü** Abbasiler, **Pers bürokratik geleneğinden** faydalanarak **idari yapıyı** geliştirmişlerdir. Bununla beraber müellif, Türklerin askeri yeteneklerine büyük değer verir ve yönetimin idari işleyişinde yer almalarının önemine işaret eder.

Abbasiler dönemi uygulamaları incelendiğinde yönetimde, farklı etnik gruplar ve halklar, özellikle Araplar, Persler, Türkler ve Berberiler’in önemli roller üstlendiği görülmektedir. **Vezirlik** ve diğer yüksek idari görevler genellikle Pers kökenli kişiler tarafından üstlenilmiştir. **İbnü’l-Mukaffa, Ali bin Muhammad al-Ahwazi** gibi önemli isimler, **Pers kökenli** ve Abbasilerin bürokratik yapısında yer almış kişilerdir. Türkler, özellikle **Türkmen kökenli paralı askerler** olarak Abbasilerin hizmetine girmiştir. Türklerin etkisi, **askeri yönetimde** belirgin bir şekilde hissedilmiştir. **Türk kökenli komutanlar** ve **Generaller**, özellikle **Harun Reşid ve el-Ma'mun** dönemlerinde daha fazla söz sahibi olmuşlardır. Berberilerse özellikle **askeri hizmette** yer almışlar ve **Endülüs Emevileri’nin düşüşü sonrası** İspanya’da etkin bir güç haline gelmişlerdir. Bu etnik çeşitlilik, hem **askeri** hem de **idari yapıyı** etkilemiş ve bu çokkültürlü ortam, Abbasilerin yönetim tarzını şekillendirmiştir (Hodgson, 1977; el-Belazuri, 2013).

5. Değerlendirme: Emevilerden Abbasilere Yönetim Anlayışı ve Yönetimsel Unsurlarda Dönüşüm

Önceki bölümlerde Doğu’nun Hükümdarı isimli eser üzerinden İslam yönetim tarihinde Emeviler döneminin temsilcisi olan Abdülhamid El-Katib’in yönetime ve yönetsel süreçlere ilişkin tavsiyeleri incelenmiştir. Benzer şekilde, El-Ahkâmu’s Sultaniye ve Nasihatü’l Mülûk isimli eserler aracılığıyla Abbasiler döneminin temsilcisi olan Ebu’l Hasan El-Mâverdi’nin yönetime dair tavsiye ve önerilerine yer verilmiştir. Eserlerde yer alan tavsiyelerin, dönemlerinin yönetsel pratik ve politikalarıyla uyumlu olduğu, eserlerin ideali tasvir etmekten ziyade mevcut yönetsel anlayış, uygulama ve yapıları geliştirme ve iyileştirme amacı taşıdığı görülmektedir. Bu doğrultuda, her iki müellife ait eserlerin kıyaslanmasıyla Emeviler’den Abbasiler’e yönetim anlayışında ve yönetimin unsurlarında yaşanan dönüşümü anlamaya imkan sağladığı görülmüştür. Yaşanan dönüşüm yönetim biçimi ve anlayışı, yöneticinin rolü ve gücü, adalet ve hukuk, bürokrasi ve yönetim yapısı, devletin bekası, halkla ilişkiler, din ve devlet boyutlarıyla incelenmeye müsait sonuçlar doğurmuştur.

İslam dünyasında yaşanan merkezin çevre karşısında zayıf kalması ve sorgulanabilir halife anlayışı İslam dünyasında yaşanan trajik hadiselerin sebebi olarak görülmüş ve Emeviler döneminin yönetsim süreçlerini etkilemiştir. Halifeyi/hükümdar ve merkezi korumak amacıyla bazı hak ve özgürlükleri sınırlayıcı bir eğilim benimsenmiş ve devlet canlı bir organizma (insan vücudu gibi) olarak görülmüştür. Bu vücudu yönetecek ve yönlendirecek baş ise hükümdardır. Hükümdar, zillullah fil ard/ Allah’ın yeryüzündeki gölgesidir. Hükümdarın meşruiyet kaynağı ilahidir, otoritesi mutlak, yalnızca yaratıcıya hesap vermekle mükelleftir ve otoritenin tek sahibidir.

Mâverdi’ye göre devlet üretim ilişkilerinin bir sonucu olmakla beraber yaratıcının takdir ve tedbiridir. Bu doğrultuda, devletin varlık sebebi dini korumak ve kamu yararı doğrultusunda toplumu idare etmektir. Böyle bir ortamda toplumsal nizam ancak birtakım kurallar (hukuk) ve bu kuralları uygulayacak yönetimin

varlığıyla mümkündür. Bu sebeple bir devletin bayındır hale getirilmesinde nesnel kuralların varlığı zaruridir. “Peygamber’in halefi” olarak tanımlanan halifeye (imam) iktidar, yaratıcı tarafından verilmiştir ancak bu gücü devam ettirecek olan halifenin kendisidir. Emeviler’in aksine halife yalnızca yaratıcıya değil seçmen meclisi aracılığıyla kamuya da hesap vermekle yükümlüdür. Gerekli görüldüğünde seçmen meclisi tarafından azledilebilir. Emeviler’e oranla daha sınırlandırılabilir bir devlet başkanı anlayışı hakimdir.

Emevilerde iktidarın sürdürülebilirliği kan ve soya dolayısıyla saltanata bağlıdır. Devlet kademelerindeki üst düzey bürokrat ve makam tayinlerinde de soy ön plandadır, Arap elitliği ve Arap milliyetçiliği sık sık vurgulanmaktadır. Abbasilere ise halife tayini meşruiyet odaklıdır. Halife adayının iktidar olabilmesi için seçmen meclisinden onay alması, görevlerini şeriatın (hukuk) belirlediği sınırlar içerisinde sürdürmesi, gerekli şartlar ortaya çıktığında azledilebilmesi, istişarenin usulünün devlet yönetiminde önem kazanması meşruluğun artırılma çabası olarak yorumlanabilir. Temel yönetim biçimi İslami kurallara dayalı hilafet sistemi olarak adlandırılabilir. Üst düzey bürokratların tayininde Emevilerin aksine Arap asabiyeti vurgusu yoktur. Abbasi tarihinde de önemli kumandanlıklara getirilen Türk komutanlar olduğu bilinmektedir. Bürokrat tayinlerinde ağırlıklı olarak İslam’ın evrensel yönü ve etnik çeşitliliğin ön plana çıktığını söyleyebiliriz.

Emevilerde halifenin rolü hem dini hemde siyasedir. Benzer şekilde Mâverdi de dinin siyasete üstünlüğünü dolayısıyla halifenin meliklere üstünlüğünü vurgulamaktadır. Halife, dini ve siyasi otoritenin sahibidir; melik ise yerel bir hükümdar ya da prentir; hiyerarşik olarak halifeden sonra gelmektedir ve bölgesel yönetimden sorumludur. Melikler, halife karşısında sınırlı bir yetkiye sahiptir. Abbasilere ilk dönemlerinde de benzer bir anlayış hakimdir ancak zamanla siyasi konjonktür değişerek Abbasi halifeleri bölgesel yönetimler karşısında siyasi otoritesini kaybetmiş ve dini bir figür haline gelmiştir. Dolayısıyla dini liderlik ve devlet liderliği şeklinde bir ikilik meydana gelmiştir. Bu hadiseler, İslam’ın evrensel yönüne vurgu yapan ve siyaset anlayışında Arap asabiyetini öncelemeyen Mâverdi’nin halife tayininde “Kureyşlilik” esasını getirmesine yol açmıştır. Bu gelişme, İslam dünyasının parçalanmasını önlemek amacıyla geliştirilen bir strateji olarak yorumlanabileceği gibi müellifin, halifenin onay ve takdirini kazanma çabası şeklinde de yorumlanabilir.

İslam dünyasının en geniş sınırlarına ulaşan Emeviler, mevcut yönetsel uygulamaların yetersizliği ve gelişmiş teşkilatlara sahip imparatorluklarla komşu olması sebebiyle çeşitli yapılar oluşturarak İslam devletinde bürokratik yapıların ortaya çıkmasını sağlamışlardır ancak bu gelişmelerin büyük bir çoğunluğu ordu ve saray prosedürleri odaklıdır. Bürokrasi; ordu, kâtip, hazinedar, yargı ve emniyet gibi az sayıda kurum ve makam ile sınırlı kalmıştır. Abbâsiler ise yönetim anlayışlarını daha bürokratik bir temele oturttukları bürokrasinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Halife, hilafet merkezinden uzak bölgeleri doğrudan müdahale etmeden, güçlü bir bürokrasi aracılığıyla yönetmiştir. Çeşitli divanlar aracılığıyla merkezin gücü devlet yönetiminde artmış, divanlar farklı alanlarda uzmanlaşmış bürokratlar tarafından yürütülmüştür. Bununla beraber personel sistemi kapsamında maaş ve işten azledilmenin şartlarına ilişkin standartlar belirlenmiştir. Gerek Abbasi yönetim pratiklerinde gerekse Mâverdi’nin eserlerinde bürokratik yapı, kurum ve makamların kurumsallaşma çabası dikkat çekicidir.

Her iki dönem kapsamında hukuk, İslam toplumlarının düzenini sağlayan, bireylerin hak ve sorumluluklarını belirleyen en önemli unsurlardan biri olarak görülmüştür. Ancak, her iki hanedanlık, hukuk anlayışı ve hukukun işleyiş biçimi açısından farklı yaklaşım ve uygulamalara sahiptir. Emeviler döneminde, hukuk, daha çok halifenin ve yönetici elitlerin denetiminde ve kontrolünde olan bir araç haline gelmiştir. Hukuk halifenin otoritesinin bir aracı olarak görülerek halife kural koyucu ve yargıç görevini üstlenmiştir. Şeriat kuralları, hukukun temelini oluşturmuştur ancak politika ve siyasi çıkarlar, hukukun işleyişi ve kadılar üzerinde etkili olmuştur. Abbasilere döneminde ise İslam hukuku ve şeriat kurallarının daha sistematik bir şekilde uygulandığını ve hukuk sisteminin geliştiğini söyleyebiliriz. Bürokratik yapının gelişmesiyle divanlar, idari daireler olarak çalışmış ve hukukî meseleler bu dairelerde tartışılmıştır. Fıkıh ve kâdılarının rolü artmıştır. Hukuk yönetimi merkezileşmiş ve kurumsallaşmıştır.

Emeviler “Arap asabiyetine” dayanan anlayış ve uygulamaları benimsemelerine rağmen gerek Emeviler döneminde gerekse Abbasilerde aklın, bilginin, bir işi yapmaya yeterli anlayış ve yeteneğin, adaletli olmanın, işi layıkıyla yapmanın vurgulanması dolayısıyla liyakat ve ehliyetin her iki dönemde de yönetsel süreçler açısından önemsenmesi dikkat çekicidir. Emevilerden Abbasilere yönetimde yaşanan bu dönüşüm Tablo 1’de görülmektedir.

Tablo 1: İncelenen Eserler Üzerinden Emeviler ve Abbasilerde Yönetim Anlayışının ve Yönetsel Unsurların Karşılaştırılması

	Emeviler	Abbasiler
Yönetim ve İktidar Anlayışı	Merkeziyetçi ve güçlü otorite. Hükümdarın meşruiyet kaynağı ilahidir (zillullah fil ard). Yalnızca yaratıcıya karşı sorumludur.	Merkeziyetçi ve etkin bürokratik yapı. Yönetici, peygamberin halefidir (halifetullah). Yaratıcıya ve topluma karşı sorumludur.
Temel Yönetim Biçimi	Merkeziyetçi yönetim ve güçlü bir otoriteye dayalı saltanat sistemi.	İslami kurallara ve bürokrasiye dayalı Hilafet Sistemi. Bürokrasi aracılığıyla taşrada merkezi yönetimin temsili. Yönetim şeriat ve halkın onayına dayanmalıdır.
Yöneticinin Rolü	Güçlü, karar alıcı ve kararların uygulayıcısıdır. Yönetsel süreçleri bizzat kendisi yönetir.	Şeriatın uygulanması ve toplumsal düzenini huzurun korunmasından mesuldür. Adaleti sağlamalıdır. Yönetsel süreçleri bürokratları ve yönetsel yapılar aracılığıyla yürütür.
İyi Bir Yönetici Olmak İçin Gereklikler	Yönetici dışarıdan gelecek tehditler karşısında uyanık olmalıdır. Yönetim işinde ehliyetli olmalıdır.	Halife, toplumun huzurunu sağlamak için şefkatli ve adaletli olmalı, halkın ihtiyaçlarını karşılamalıdır. Halkla iyi ilişkiler kurmalı ve onayını almalıdır. Ehliyetli, bilgili ve akıllı olmalıdır.
Adalet ve Hukuk	Yöneticinin adaletli olması, ancak gerektiğinde sert kararlar alması gerektiği vurgulanır. Hukuk sistemi gelişmemiştir.	İslam hukukunun (şeriat) devlet yönetiminde temel rol oynamalıdır. Adalet, yöneticinin sorumluluğundadır. Hukuk yönetimi kurumsallaşmıştır.
Bürokrasi ve Yönetim Yapısı	Askeri ve Arap kabile yapısına dayalıdır.	Gelişmiş bürokratik yapı, çeşitlilik ve istişareye dayalıdır.
Devletin Bekası	Devletin bekası için sert yönetim ve güçlü merkeziyetçi bir yapı önerilir. Sır tutmak ve gizlilik.	Halife, toplumun huzurunu sağlamak için şefkatli ve adaletli olmalı, halkın ihtiyaçlarını karşılamalıdır.
Arap Asabiyeti	Genel olarak Arap kökenli Arapları ve Arap asabiyetini önceler.	Daha kapsayıcıdır. İslamiyet’in evrensel yönünü ve çeşitliliği vurgular.
Din ve Devlet İlişkisi	Din ve devlet birleşmiştir. Yönetici hem dini hem de siyasi liderdir.	Hem dini hem siyasi liderlik anlayışı hakimdir. Ancak, siyasi gelişmeler dini ve siyasi liderlikte ayrıma yol açmaktadır.

Kaynak: Yazarlar tarafından üretilmiştir.

6. Sonuç

Devlet, iktidar, iktidarın kullanımı ve sınırlılıkları, toplumun yönetimi, yönetim anlayışı ve yönetimin unsurları dönemden döneme ve toplumdan topluma farklı şekillerde tanımlanmış ya da uygulanmıştır. Siyasetname türünde yazılan eserler bu farklılığı görmemizi sağlayan eserler olarak nitelendirilebilir. Siyasetnamelerin kime ve kim için yazıldıkları kadar neden ve hangi sosyal, siyasi ve toplumsal şartlar altında yazıldıkları eserlerin içeriğini büyük oranda etkilemiştir. Siyasetnameler yalnızca ideal olanı değil döneminin siyasi gerçekliğini ve yönetim pratiğini de yansıtmaktadır. Bu varsayımdan yola çıkarak Emevilerden Abbasilere yönetim anlayışında ve yönetimin temel unsurlarındaki değişimin siyasetnameler üzerinden okunması amacıyla Doğu’nun Hükümdarı, Nasihâtü’l Mülûk ve El-Ahkâmüs Sultâniye isimli eserler incelenmiştir.

Bahsi geçen eserlerin yazıldıkları dönemin siyasi gerçeklik ve yönetsel pratikleriyle uyumlu oldukları izlenmiş yönetim bağlamında yeni anlayış, yapı ve ilkeler geliştirmekten ziyade mevcut olanları geliştirme, iyileştirme ve sistemleştirme gayreti gösterdikleri görülmüştür. Bu bağlamda, incelenen siyasetnameler üzerinden Emevilerden Abbasiler’e yönetim anlayışında ve yönetimin temel unsurlarındaki dönüşüm ve benzerlikler temel yönetim biçimi ve yönetim anlayışı, yöneticinin rolü ve gücü, adalet ve hukuk, bürokrasi

ve yönetim yapısı, devletin bekası, iyi bir yönetici olmak için gereklilikler, din-devlet ilişkisi gibi boyutlar bağlamda değerlendirilmeye uygun gözükmektedir. Dolayısıyla siyasetnamelerin yazıldıkları dönemin yönetsel ve siyasi gerçekliğini anlama noktasında önemli birer araç olarak kabul edilebilir olduğunu söyleyebiliriz. Bu tür çalışmalarla, yönetimin tarihsel derinliğinin doğu toplumunun kodları üzerinden yorumlanması ve anlamlandırılmasına yeni bir pencere açarak katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Etik Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması ve etik kurul izni gerektiren durum yoktur.

Referanslar

- Adalıoğlu, H. (2004). Siyasetnamelerin klasik kaynakları. *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 1-22.
- Ateş, H., & Dağ, B. (2016). Siyasetnamelerde kamu yönetimi ve kamu yöneticileri ile ilgili sorun tespitleri ve tavsiyeler: Karşılaştırmalı bir inceleme. *Akademik Bilim Sosyal Bilimler Dergisi*, 1-15.
- Aycan, İ. (1999). Emeviler dönemi iç siyasi gelişmeleri (41-132/661-750). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 147-174.
- Balcı, İ. (1999). Hz. Ebû Bekir döneminde iç siyaset ve idare. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(11), 175-216. <https://doi.org/10.17120/omuifd.80148>
- Bedirhan, Y. (2017). *İslam tarihi: Başlangıçtan Selçuklulara kadar*. Eğitim Yayınevi.
- Black, A. (2001). *History of Islamic political thought: From the Prophet to the present*. Edinburgh University Press.
- Brockelmann, C. (1992). *İslam ulusları ve devletleri tarihi*. Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Bulut, A. (2007). Abdülhamid el-Kâtib'in risalelerinde iktibas sanatı "Taât Risalesi" örneği. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7(1), 247-268.
- Cahen, C. (2021). Türklerin Anadolu'ya ilk girişi (XI. yüzyılın ilk yarısı). (Çev. Yaşar Yücel & Bahaeddin Yediyıldız). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Canatan, K. (2014). *İslam siyaset düşüncesi ve siyasetname geleneği*. Doğu Kitabevi.
- Crone, P. (2005). *The early Islamic state: The Umayyad period*. Edinburgh University Press.
- Dinçer, Ö. (2017). *Bilgi ve hikmet sahiplerinden yönetim dersleri*. Alfa Basım Yayın Dağıtım.
- Dinçer, Ö. (2018). *Siyasetnameleri yeniden okumak* (2. baskı, gözden geçirilmiş). Klasik Yayınları.
- Drechsler, W. (2014). What is and why do we study Islamic public administration in the former Second World? *Administrative Culture*, 15(2), 123-142.
- Ebu Yusuf. (2022). *Kitabü'l Harac* (Çev. Ali Özek). Albaraka Yayınları.
- El-Belazuri, A. B. (2013). *Fütûhu'l Büldân Ülkelerin Fetihleri*. Siyer Yayınları.
- Eke, S. (2023). Siyasetnamelerde ilke, değer ve yönetsel yapılanma. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi.
- El-Katib, A. (2017). *Doğu'nun hükümdarı*. Lacivert Yayınevi.
- Hodgson, M. G. (1977). *The venture of Islam*. University of Chicago Press.
- El-Maverdi, E. H. (2014). *Bilge yöneticinin el kitabı - Edebü'l-Vezir* (Çev. İbrahim Barca). Klasik Yayınları.
- Ergin, A. (1988). Abdülhâmid el-Kâtib. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1, 225. TDV Yayınları.
- Haldun, İ. (2013). *Mukaddime* (C.1). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Hasan, H. İ. (2011). *Siyasi, dini, kültürel, sosyal İslam tarihi ansiklopedisi* (C.2). Kayıhan Yayınları.
- Hizmetli, S. (2006). *İslam tarihi-İlk dönem*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Hitti, P. K. (1995). *Siyasi ve kültürel İslam tarihi* (C.2). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Kennedy, H. (2004). *The prophet and the age of the caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*. Pearson.
- Kennedy, H. (1981). *The early Abbasid caliphate: A political history*. Oxfordshire: Routledge.

- Köymen, A. (1976). *Tuğrul Bey ve zamanı*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kallek, C. (2003). Mâverdi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 28, 180-186. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kallek, C. (1998). Hisbe. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 18, 133-143. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Levend, A. (1962). Siyaset-nameler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 10, 167-194.
- Mâverdi, E. H. (2016). *Siyaset sanatı* (Çev. Mustafa Sarıbıyık) (2. baskı). Özgü Yayınları.
- Mâverdi, E. H. (2018). *El-Ahkamus Sultaniye* (Çev. Ali Şafak). Bedir Yayınevi.
- Nizamülmülk. (2009). *Siyasetname* (Çev. Mehmet Taha Ayar). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Özdemir, M. N. (2020). Emevîler döneminde 'Mevâlî'. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 189-210.
- Rosenthal, E. (1996). *Ortaçağ'da İslam ve siyaset düşüncesi* (Çev. Ali Çaksu). İz Yayıncılık. (Eserin orijinali 1962'de yayımlandı).
- Türkçe Sözlük. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünal, M., & Uysal, M. (2018). Doğu Batı kültürlerinde siyasetnâme geleneği: Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* ve Machiavelli'nin *II. Principe* örneği. *Tarih Okulu Dergisi* (TOD), 11(XXV), 249-280.
- Watt, M. (1981). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (Çev. Ethem Ruhi Fırlı). Ankara: Ümran Yayınları.
- Yeniçeri, C. (2004). Mezâlim. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 29, 515-518. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldız, H. (1988). Abbâsiler. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1, 31-48. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yiğit, İ. (1995). Emeviler. *İslam Tarihi Ansiklopedisi* (11. baskı). Kayıhan Yayınları, 87-104.
- Yiğit, İ. (2004). Mevâlî. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 29, 424-426. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.